

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Ю.ФЕДЬКОВИЧА

На правах рукопису

Малий Василь Васильович

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ НА ПОДІЛЛІ
· У 1861-1914 рр.

07.00.01 – Історія України

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці – 1997 р.

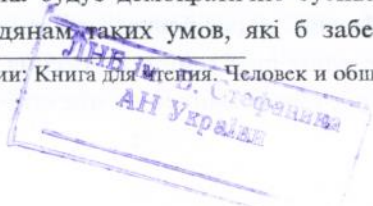
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Історія будь-якої країни, епохи чи цивілізації – це передусім історія людської культури, праці, відносин, в основі яких є самі люди, як біологічний вид, як індивіди, як носії інтелекту, різних знань, умінь і духовності, яким притаманні риси удосконалення, підвищення якості життя, турбота про майбутнє. “Поza сумнівом, – писав французький філософ ХУІІІ ст. Ж.А.Кондорсе, – прогрес може бути більш або менш швидким, але ніколи розвиток не піде назад; у всякому разі, до того часу, доки земля буде займати те ж саме місце у світовій системі і доки загальні закони цієї системи не викличуть на земній кулі ні загального потрясіння, ні змін, які б не дозволили людському роду більше на ній зберігатися, розгорнути свої здібності і знаходити такі ж джерела існування”¹. Збереження людства не раз поставало у новітній історії як реальна проблема у регіональних (найчастіше) і глобальних масштабах. Останнє пов’язано передусім із грозою застосування зброї масового знищення. І хоча протистояння між двома найбільшими ядерними державами – США і Росією втратило на початку 90-х рр. свій зловіщий характер, все ж у світі є чимало ядерних держав. Лише Україна добровільно знищила свій ядерний потенціал і проголосила без’ядерний статус.

Успішне розв’язання глобальних проблем у військовій, економічній, екологічній та інших сферах відкривають нові перспективи існування людства. Не менш важливим є забезпечення у всьому світі комплексу цивілізованих прав людини. Ще у 1948 р. у “Загальній декларації прав людини” Генеральна Асамблея ООН відзначила, що “зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства”. Вона наголошувала на необхідності створення такого світу, в якому “люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди”.

Сьогодні Україна, яка будує демократичне суспільство, прагне до створення своїм громадянам таких умов, які б забезпечили вільний

¹ Цит. за: Мир философии: Книга для учителя. Человек и общество. – М., 1991. – Ч.2. – С. 430.

розвиток кожного і всіх. Одна із статей Конституції України гласить: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”.

На жаль, реальний стан із забезпеченням прав людини в Україні нині ще далекий від проголошеного ідеалу. Мільйони людей з цілого ряду об’єктивних і суб’єктивних причин поставлені в умови виживання. За такої ситуації багато громадян відмовляють собі в найнеобхіднішому. Припинився ріст сімей. Реальним фактом стала депопуляція нації. Лише у 1991-1993 рр. середній природний приріст населення становив мінус 2,0. І це не випадково. Адже народжуваність у нас за більш як десять останніх років зменшилась на 28,0%, а смертність у 1,5 раза вища, ніж у Західній Європі.

Потребу наукового аналізу сучасної соціально-демографічної ситуації в Україні важко недооцінити. Вихід із кризового стану природонаселення потребує виважених і обґрунтованих рекомендацій політикам, виконавчій владі з боку вчених-спеціалістів. Йдеться про майбутнє великої держави, її активну участь у міжнародному житті. У великій пригоді науковцям може стати досвід нашої країни у формуванні і розвитку процесів, пов’язаних із збільшенням демографічного потенціалу, забезпеченням прогресивної вікової структури населення, ростом зайнятості людей, запобіганням асиміляції корінних жителів і національних меншин тощо на різних історичних етапах. Звідси цілком явно постає перед істориками і демографами одне із важливих завдань – глибоко і всебічно дослідити комплексну наукову проблему “Населення України в історичній ретроспективі”. Одним із її складових і малоз’ясованих аспектів є етносоціальний, що, безперечно, зберігає актуальність і в наші дні. Цей бік проблеми набув серйозної ваги в період утвердження капіталістичного способу виробництва.

Ступінь наукової розробки проблеми. Науковці вже мають певні наробки у вивченні етносоціальних процесів. Передусім виділяються фундаментальні етнографічні праці польського демографа Е.Россета, чеського вченого З.Павлика та російського академіка Ю.В.Бромлея, які дають загальне розуміння проблеми походження і розвитку етносу, етнографічної культури, взаємовідносин між етнічними групами на одній

території тощо. В загальноукраїнському плані історики і демографи з'ясували питання демографічних особливостей населення (П.Пустоход), його народжуваності (М.Грацевський), формування і розвиток робітничого класу (Ф.Е.Лось, П.І.Пустоход), становище селянства (М.Н.Лещенко, О.Г.Михайлюк), різних етнічних груп, зокрема євреїв (Я.С.Хонігсман, А.Я.Найман), інших національностей (В.І.Наулко). Найбільшу увагу приділено питанням чисельності і розселення українців (М.С.Грушевський, С.І.Брук, В.М.Кабузан, С.Щеголев, П.Феденко), їх культурно-освітнього життя, громадського, політичного, просвітнього руху (І.М.Гніп, О.Ф.Коновець, Л.І.Євселевський, С.Я.Фаріна). Також звернено увагу на міграційні процеси та еміграцію, в яких брало участь і населення Поділля (В.М.Кабузан, А.Н.Яхонтов, А.М.Шлепаков). Ці питання у тій чи іншій мірі знайшли відображення і в загальних працях з історії України (М.С.Грушевського, О.Я.Єфіменко, І.П.Крип'якевича, В.А.Смолія та ін.).

Загалом, з'ясування різних питань, що характеризують етносоціальні процеси на Україні в пореформений період, незважаючи на відсутність спеціальних узагальнюючих наукових праць, забезпечило створення достатньої бази для проведення регіональних досліджень. У пригоді стане вже нагромаджений досвід такої роботи. Так, у 1974-1977рр. С.І.Копчак та В.П.Копчак опублікували кілька серйозних праць демографічного характеру на матеріалах Закарпаття. Етнічні і соціально-демографічні процеси в ХІХ ст. на території Бессарабії і Подністров'я дослідив В.С.Зеленчук. У 1983р. С.А.Макарчук видрукував вагому працю, присвячену етносоціальному розвитку і міжнаціональним відносинам на західноукраїнських землях з кінця ХІХ ст. і до 1939 р.

У розвитку досліджень етносоціальних процесів на Поділлі пореформеного періоду умовно можна виділити 6 основних етапів.

1. Початок 60-х рр. ХІХ ст. – 1897 р. – початковий етап. Його відправною межею стала поява перших праць, а завершальною – всеросійський перепис населення 1897 р. У цей час цікавий і змістовний нарис про природні умови, процес заселення краю, його найважливіші історичні етапи опублікував М.Симашкевич. Цьому ж автору належить робота, в якій охарактеризовано становище католицької церкви на

середину XIX ст. Різноманітний матеріал про промисловість, торгівлю і сільське господарство 60-80-х рр. XIX ст. узагальнено в праці В.К.Гульдмана. Економіці, населенню і культурі міста Кам'янця-Подільського до 70-80-х рр. присвячено багаті на історичні свідчення дослідження Н.Л.Островерхова і Ю.Й.Сіцінського. Становище Подільської єпархії загалом, її церков і парафій зокрема, дослідили П.А.Глищинський, М.Багинський та Ю.Й.Сіцінський. На гігієнічні умови життя, праці і відновлення подолян звернув увагу І.Ролле. Чимало цінних даних про населення краю, зокрема його національний склад, вміщено у загальних працях про Поділля (І.К.Махалевича, М.П.Драгоманова, П.Н.Батюшкова), а також в дослідженнях про Південно-Західний край (Р.Ф.Еркерт).

2. Кінець 90-х рр. XIX ст. – 1917 р. – етап глибшого вивчення господарського і релігійного життя, еміграції, початкової обробки даних всеросійського перепису населення. На становлення і розвиток різних галузей промисловості і сільського господарства краю, їх соціальні аспекти звернули увагу О.Прусевич, Б.Стопкевич та О.І.Ярошевич. Поширення кустарних промислів з'ясував у своїх статтях Г.Александрович. Становище землеробів і кустарів з числа євреїв розглянув О.Прусевич. Питання галузевої професійної освіти кінця XIX – початку XX ст. досліджував Д.М.Чихачев. Було продовжено роботу по вивченню церковно-парафіяльного життя краю, його мікрорегіонів. В працях І.О.Савича, М.Яворівського, Ю.Сіцінського розглядаються як конфесійні, так і демографічні аспекти.

3. 1917-1920 рр. – етап становлення національної історіографії. Ці роки виявилися вельми бідними з погляду продовження раніш розпочатої роботи. У світ вийшли дві брошури, в яких, на відміну від попередніх робіт, вживається поняття “українці” замість “малороссы”. В одній із них (“Поділля: географічно-історичний нарис”, автором якої є Григор'єв-Наш), вміщено багатий матеріал про стан природонаселення Поділля, його етнічний склад, господарську діяльність з 70-х рр. XIX ст. до 1918 р. Заслуговує на увагу демографічна статистика, що відноситься до 1913 р.

Інший автор Д.Дорошенко, прибувши у січні 1918 р. до Кам'янець-Подільського, вже наступного місяця зумів завершити коротку історію Подільського краю "Про минулі часи на Поділлі", в якій знайшлося місце для відомостей про етнічний склад, конфесійну палітру краю XIX – початку XX ст.

4. 20-і рр. – етап становлення української радянської історіографії. Він, як і попередній, був малопродуктивним. У другій половині 20-х рр. публікує невелике дослідження В.О.Гериневич "Кам'янецьчина". Звучивши регіон вивчення до Кам'янецької округи, він зосередив увагу на сучасних йому процесах. Проте в роботі є чимало ретроспективних довідок, які мають певне значення для розуміння окремих штрихів етносоціальних відносин. Важливі дані про подолян і їх господарство другої половини XIX – початку XX ст. вмістив у своїй праці "Нариси з історії Поділля" Ю.Й.Сіцінський. Етнографічну культуру українського етносу краю кваліфіковано простежив О.І.Зарембський.

На жаль, ці незначні кроки в дослідженні питань етносоціальної сфери не були продовжені у 30-50-х рр.

5. 60 – поч. 90-х рр. XX ст. – етап відновлення роботи науковців і краєзнавців по вивченню етносоціальних процесів. У цей час з'явилася праця О.П.Шостак, у якій розглядаються деякі аспекти населення краю другої половини XIX – початку XX ст. Серйозне дослідження про становлення і розвиток цукрової промисловості на Поділлі опублікував Л.Е.Раковський. Робота висвітлює такий важливий процес, як формування подільського загону робітників-цукроварів. Вперше в радянські часи звернено увагу на створення і діяльність подільського товариства "Просвіта" (С.М.Федоренко, В.М.Вінюкова). Різноманітний соціально-демографічний матеріал наведено в узагальнюючій праці "Нариси історії Поділля".

6. Перша половина 90-х рр. XX ст. – початок становлення нової української національної історіографії. У ці роки науковці приділяли увагу питанням природного руху населення губернії у 1861-1913 рр., міграціям кінця XIX – початку XX ст., національному відродженню і просвітницькому руху (І.І.Лотоцький, О.С.Ліпінський, Л.В.Баженов, О.К.Кузминська). Церковно-духовне життя і етнографічна культура

подолян розглядалися В.Равінським і О.Махинчуком та в узагальнюючій праці “Поділля: Історико-етнографічне дослідження”, а проблема подільських міст – частково у кандидатській дисертації Гуменюка А.О., присвяченій містам Правобережної України 2-ї половини ХІХ ст.

Таким чином, упродовж більш як століття науковці і краєзнавці, з’ясувавши ряд важливих моментів, пов’язаних із дослідженням теми, так і не приступили до комплексного вивчення етносоціальних процесів на Поділлі у 1861-1914 рр., що дає всі підстави вважати нашу дисертаційну роботу логічно зумовленою і необхідною.

Хронологічно в дисертації розглядається період від часу проведення селянської реформи в 1861 р. і до початку першої світової війни в 1914 р.

Об’єкт дослідження – населення України.

Предмет дослідження – етносоціальні процеси на Поділлі.

Мета дисертаційної роботи – комплексне вивчення етносоціальних процесів, які відбувалися в Подільській губернії у 1861-1914 рр.

Об’єкт, предмет і мета визначили такі *завдання дослідження*:

- з’ясувати основні риси господарства і зайнятості населення;
- простежити динаміку загальної чисельності населення і його територіального розміщення;
- визначити статевий, віковий, етнічний, релігійний, соціально-професійний та освітній склади населення;
- дослідити природний і механічний рух населення;
- охарактеризувати міжнаціональні відносини.

Методологічну основу дослідження становлять гносеологічне вчення і метод діалектичного розвитку, а також принципи історизму та об’єктивності. Для розв’язання дослідницьких завдань використано історико-статистичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, описовий, системний та порівняльний методи.

Джерельною базою роботи є комплекс архівних і опублікованих матеріалів. Автор використав документи Центрального державного історичного архіву України, Хмельницького та Вінницького державних архі-

вів, рукописного відділу ЦНБ ім. В.Вернадського, які проливають світло на питання міжнародних відносин у 1861-1914 рр.

Більшість конкретних даних взято з статистичних видань Подільського губернського статистичного комітету “Обзоры Подольской губернии” за 1885-1911 рр. та звітів генерал-губернаторів Київщини, Волині і Поділля за 1889-1900 рр.

Важливе значення мають історичні, географічні, економічні і демографічні характеристики Поділля, видруковані у 1880-1884рр. у “Сборниках сведений о Подольской губернии” (Вип.1-3), “Статистических сведениях о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы” та збірці “Труды Подольского губернского статистического комитета”. До цього ряду можна віднести “Статистические очерки Подолии” (1906 р.) С.Саченка та “Памятную книжку Подольской губернии на 1911 год”, складену В.В.Філімоновим. З’ясуванню чисельності і динаміки населення добре слугують статистичні збірки “Движения населения в Европейской России” (1890-1911 рр.), “Ежегодники России” (1890-1914 рр.) та “Материалы по естественному движению населения Украины 1867-1914 гг.” (1924 р.). Важко переоцінити найбільш змістовне і багатогранне джерело, представлене матеріалами всеросійського перепису населення 1897р. по Подільській губернії (опубліковано у 1904р). Воно дозволяє з’ясувати такі питання, як загальна чисельність населення, його статевий, віковий, становий, національний та професійний склад, освітній рівень як в загальногубернському, так і повітовому плані.

Цінні відомості про міграції подолян містять “Обзоры деятельности Главного управления землеустройства и земледелия” за 1910-1913 рр., “Итоги переселенческого дела за Уралом с 1906 по 1915 гг.” та тогочасна періодика, а про український рух на початку ХХ ст. – спогади Приходька В. і Лотоцького О.

Науковий апарат дисертації формувався під впливом положень, висловлених вітчизняними (М.С.Грушевський, В.Б.Євтух, Г.К.Кожелянко, С.А.Макарчук, Ю.І.Макар, В.І.Наулко, О.І.Сич та ін.) і зарубіжними (Е.Россет, З.Павлик, Ю.В.Бромлей та ін.) науковцями-дослідниками.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії зроблено спробу комплексного дослідження етносоціальних процесів на Поділлі в 1861-1914 рр. На основі широкого кола джерел сформульовано ряд важливих висновків щодо динаміки населення, його статево-вікової, етнічної, релігійної й соціально-професійної структури та освітнього рівня, природного і механічного рухів, а також міжнаціональних взаємин. До наукового обігу залучено значну кількість раніш не використовуваних матеріалів.

Теоретичне значення полягає у тому, що виявлені в результаті дослідження положення, ідеї, висновки щодо етносоціальних процесів на Поділлі 1861-1914 рр. становлять новий матеріал для історії України.

Особистий внесок автора полягає в тому, що вперше здійснено цілісний аналіз етносоціальних процесів на Поділлі в 1861-1914 рр.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її фактичного матеріалу, основних положень і теоретичних висновків при підготовці спеціальних і узагальнюючих праць з історії України, навчальних посібників, розробці лекційних курсів, проведення уроків у школі, семінарських і практичних занять у вищих навчальних закладах.

Достовірність результатів дослідження забезпечуються опорою на провідні методологічні положення; використанням великого різноманітного дослідницького матеріалу; застосуванням комплексу методів, адекватних об'єкту, предмету, меті і завданням дослідження.

На захист вносився:

1. У 1861-1914 рр. економіка Поділля мала переважно аграрний характер. Сільське господарство було багатогалузевим. Основними соціальними типами землеволодіння були поміщицьке (концентрувало понад 1/3 усіх сільськогосподарських земель) і селянське. У промисловості переважали підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Найбільш розвинута була цукрова промисловість.

2. Місцеве населення, забезпечуючи економіку трудовими ресурсами, перебувало у стані динаміки із незмінною тенденцією до зростання. Територія краю була заселена нерівномірно. Статева структура меш-

канців зазнавала внутрішніх змін. За темпами приросту чоловічого і жіночого населення Поділля займало в Україні місце у другій половині переліку губерній.

3. Характерною ознакою вікової структури подолян була відносно висока питома вага молодших вікових груп (у віці до 30 років – 66,0%) і, навпаки, низька – старших вікових груп (60 років і більше – 5,7%). Статеві-вікова структура подолян мала певні особливості: чоловіки переважали за чисельністю у всіх вікових групах, крім дитячо-юнацької (10-19 років).

4. Найбільш чисельну групу становили українці – 80,9%, за ними розмістились євреї – 12,2%, росіяни – 3,3%, поляки – 2,3%, та представники 37 інших етнічних груп – 1,7%. Етнічні групи були по-різному представлені серед сільського і міського населення. Якщо на селі переважали українці, то в містах – євреї.

5. Грамотність подолян була низькою. Наприкінці XIX ст. освіченими мешканцями були всього 15,5% (чоловіки – 28,8%, жінки – 7,3%). Доступ до освіти мали передусім найбільш забезпечені жителі. Основною освітою, яку вони здобували, була початкова.

6. Населення краю перебувало у постійному русі. Основною формою був природний рух. Певна частина подолян брала участь у внутрі-українських та зовнішньоміграційних процесах. Еміграція за океан не набрала великих масштабів.

7. У краї досить значну вагу мали міжнаціональні взаємини. При цьому як українське, так і єврейське та польське питання в національній політиці великодержавного правлячого режиму практично не розв'язувалися і не могли бути розв'язаними, бо політика царизму цілком ігнорувала життєві права національних меншин в імперії, прагнула до асиміляції їх серед великоросів.

Апробація дослідження. Результати його доповідались на 3 всеукраїнських, 6 регіональних та 3 вузівських наукових конференціях. З теми дисертації здійснено 9 наукових публікацій. Дисертація обговорювалась на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту та кафедрі історії України Чернівецького державного університету ім. Ю.Фельковича.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ

Завдання, характер і мета дослідження визначили структуру дисертації. В її основу покладений проблемно-хронологічний принцип. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків у формі 31 таблиці та списку основних використаних джерел і літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, хронологічні рамки дослідження, мета й завдання роботи, визначається ступінь розробки проблеми, джерельна база дисертації, розкрито наукову новизну та практичне значення дослідження.

У *першому розділі* – “Динаміка і структура населення Поділля (1861-1914 рр)” – розкриваються основні риси господарства і зайнятості населення, висвітлюються динаміка загальної чисельності мешканців і їх територіальне розміщення, дається аналіз статевого, вікового, етнічного, релігійного, соціально-професійного складу і освітнього рівня подолян.

На підставі аналізу конкретного матеріалу у розділі доводиться, що економіка Поділля мала переважно аграрний характер. Основними соціальними видами землеволодіння були поміщицьке і селянське. Сільське господарство було багатогалузевим. На початку ХХ ст. в краї нараховувалось понад 4,5 тис. промислових підприємств, переважно дрібних. Найбільш крупними із них були цукроварні. Майже 95% промислової продукції давала переробка сільськогосподарської сировини. Робітники регіону становили малочисельну групу населення, що відповідало характеру місцевої економіки. Частина подолян займалася різними ремеслами, промислами, торгівлею, працювала на транспорті.

Місцеве населення, забезпечуючи крайову економіку трудовими ресурсами, постійно перебувало у стані динаміки із незмінною тенденцією до зростання. З 1 січня 1867 р. по 1 січня 1915 р. його чисельність збільшилась з 1,9 млн. до 3,9 млн. осіб або на 105,3%. Територія Поділля була заселена нерівномірно. Найбільше жителів зосереджувалося в Придністров'ї. На ріст населення в повітах суттєвий вплив мали їх еко-

номічний розвиток та величина території. За густотою населення Поділля було на першому місті серед дев'яти українських губерній. Статевва структура населення зазнавала внутрішніх змін. Якщо у другій половині 60-х рр. XIX ст. чоловіки становили 48,75%, а жінки – 51,25%, то наприкінці 1914 р. це співвідношення мало вигляд 1:1. Чоловіче населення зростало швидшими темпами, що привело до вирівнювання чисельності чоловіків і жінок. При цьому у більшості подільських міст кількісна перевага була на боці чоловіків. Характерною ознакою вікової структури населення Поділля була відносно висока питома вага молодших вікових груп (у віці до 30 років – 66,0%) і, навпаки, низька – старших вікових груп (60 років і більше – 5,7%). Люди найбільш активного віку (20-59 років) нараховували понад 2/5 всього населення. У містах ця категорія мала більшу питому вагу, що свідчило про значний потенціал трудових ресурсів.

Найбільш чисельну етнічну групу становили українці (80,9% у 1897 р.). За ними розмістилися євреї (12,2%), росіяни (3,3%), поляки (2,3%). Українці склали значну частину сільського (85,1%), а євреї – міського (46,1%) населення.

Релігійна палітра краю була строкатою (понад 15 конфесій). Однак християни православного обряду становили 78,14%, іудеї – 12,3%, а християни римо-католицького обряду – 8,70%. Українці в основному віросповідували православ'я. Незначна їх кількість була католиками і одиниці, як виняток, – іудеями.

Населення регіону розподілялося на 8 станів, серед яких селяни становили 80,8%, міщани – 16,3%, інші (дворяни, духовенство, купці та ін.) – 2,9%. У містах половина самодіяльного населення була пов'язана з господарською діяльністю, решта – адміністративно-управлінською, духовно-освітньою, мистецькою і медичною сферами. У сільській місцевості майже 70% її самодіяльних мешканців господарювала на землі, прислуга нараховувала 9,52%, працівники промисловості – 7,90%, торговці – 5,13%, транспортники – 0,87%, інші – 6,65. Найбільшими центрами зосередження промислового населення були міста Могилів-Подільський (25,35% всіх самодіяльних жителів), Балта (21,02%), Проскурів (18,21%), Кам'янець-Подільський (17,35%) і Він-

ниця (17,01%). У цих же містах питома вага населення, яка була зайнята в торгівлі, коливалася від 10,8 до 19,9%. Те, що значна частина самодіяльного населення була зайнята промисловою і торговельною діяльністю, свідчило про прогресивний розвиток у краї капіталістичних відносин.

Населення Поділля в переважній більшості було неграмотним, що є показником низького рівня культурно-освітньої сфери. Наприкінці XIX ст. серед нього було всього 15,53% освічених. Основною освітою, яку здобували подоляни, була початкова. Доступ до освіти мали передусім забезпечені жителі. Серед станів найбільш освіченими були дворяни, служителі культури і чиновники, а серед городян і селян – городяни.

У *другому розділі* – “Рух населення” – автор досліджує природний рух подолян та міграції. Доводиться, що основною формою був природний рух. Зокрема, кількість новонародженого населення, постійно збільшуючись у зіставленні з 1862 р., змінювалась нерівномірно. Найбільш вагомим коефіцієнт народжуваності (співвідношення числа народжених на 1000 жителів) був у 1868 р. (48,3) і 1862 р. (48,6). Характерно, що у 60-х – 90-х рр. XIX ст. цей показник коливався в межах 42,6 (1898 р.) і 47,8 (1874 р.). Однак уже в 1905 р. він опускається нижче 40,0, а в наступні 9 років це стає переважаючою тенденцією (виняток становлять 1907 і 1908 роки, коли коефіцієнт піднімався відповідно до 44,0 і 40,6).

Серед народжених переважали хлопчики. Так, у 1862-1865 рр. на 100 дівчаток народжувались в середньому 104 хлопчики, у 1866-1870 рр. – 105; у 1871-1875 рр. – 106; у 1876-1880 рр. – 108; у 1881-1885 рр. – 107; у 1886-1890 рр. – 108; у 1891-1895 рр. – 107; у 1896-1900 рр. – 107; у 1901-1905 рр. – 107; у 1906-1910 рр. – 106; у 1911-1914 рр. – 106.

Джерела засвідчують, що подолянки, збираючись стати матерями, віддавали перевагу січню. За ним йшов жовтень. Найменш ефективним за цим показником були квітень і травень. Тобто, при плануванні пологів, у великій мірі враховувались господарські моменти. Щоправда, це стосувалося передусім селянських родин. За підрахунками пошукача, в 70-80 рр. XIX ст. розподіл народжених за порами року був таким (у

відсотках): зима – 27,0; весна – 23,5; літо – 23,7; осінь – 25,8. Тобто, взимку і восени, коли сільськогосподарська роль жінки зменшувалась, кількість пологів становила 52,8% від загальної кількості.

Проблема відтворення населення прямо пов'язана із плодитістю шлюбів. За цим показником Поділля займало серед дев'яти українських губерній останнє місце (27,0%).

Складовою частиною природного руху населення є смертність, викликана різними чинниками – старістю, хворобою, насильством, стихією, поганим медичним обслуговуванням, важким соціально-економічним становищем тощо. Дисертантом встановлено, що у 1861-1865 рр. коефіцієнт смертності (на 1000 осіб населення) подолян становив 30,5; у 1866-1870 рр. – 30,8; у 1871-1875 рр. – 36,0; у 1876-1880 рр. – 31,8; у 1881-1885 рр. – 30,8; у 1886-1890 рр. – 28,5; у 1891-1895 рр. – 32,1; у 1896-1900 рр. – 27,2; у 1901-1905 рр. – 25,7; у 1906-1910 рр. – 24,7; у 1911-1914 рр. – 21,3 (для європейської частини Російської імперії цей коефіцієнт піднімався до 34,0).

Домінувала чоловіча смертність. За винятком 1864 і 1865 рр., коли жіноча смертність перевищувала чоловічу відповідно на 0,2% і 0,6% випадків, у всі інші роки чоловіча смертність перевищувала жіночу щонайменше на 0,6% (1862, 1869 рр.), а найбільше на 6,2% (1914 р.).

Аналіз конкретних даних засвідчує, що на Поділлі значною була дитяча смертність. Так, із кожних 10 померлих 6 були дітьми у віці до 10 років. Із кожної тисячі немовлят у 1867-1881 рр. померло в середньому 169, у 1886-1897 рр. – 178, у 1908-1910 рр. – 177.

Досить високою (з погляду сьогодення) була смертність людей у найбільш працездатному віці. Зокрема, серед покійників 30-49-річні становили майже 1/10.

Враховуючи показники народжуваності і смертності, у дисертації доводиться, що протягом 1861-1914 рр. коефіцієнт природного приросту населення краю становив у середньому 15,1. Це слід розцінювати як наявність у населення такого механізму відтворення, який забезпечував з року в рік загалом збільшення людності. Основним чинником, що забезпечував на необхідному рівні народжуваність, слід вважати госпо-

дарський, тобто усвідомлену потребу мати в сім'ї достатню кількість робочих рук.

Досліджуючи міграційні процеси, пошукач дійшов висновку, що вони мало впливали на зміну чисельності населення Поділля. Детальний розгляд у дисертації внутрікрайових і міжкрайових міграцій показав, що переселення у східні райони Росії, міграція за кордон в значній мірі урівноважувалися поверненням переселенців, припливом населення з інших губерній, у меншій мірі — із-за кордону. Щорічні відходи на заробітки, у які втягувалась певна частина подолян (напр., в 90-х рр. XIX ст. кількість відхідників у південні губернії та Бессарабію сягала понад 100 тис.), засвідчували про динаміку найменш забезпечених прошарків населення, їх поступове розмежування і, як наслідок, викликали у багатьох випадках зміну їхнього соціально-професійного становища.

У *третьому розділі* — “Національні відносини на Поділлі” — констатується, що багатонаціональний склад населення регіону був об'єктивним фактором складного комплексу взаємовідносин між людьми, етнічними групами, що відрізнялися за національним духом, характером, світоглядом, ментальністю, патріотизмом та релігійною ознакою. Аналіз національних відносин в краї дисертант здійснює на прикладі конкретного пригнобленого етносу — українського, єврейського і польського, як найбільш чисельного. На підставі великого фактичного матеріалу стверджується, що в досліджуваний період не було вирішене жодне з конкретних питань національних відносин. Великодержавна політика царизму цілком ігнорувала життєві права націй, прагнула до асиміляції останніх серед великоросів.

Зокрема, сутність українського питання полягала в тому, що автохтонний етнос не мав права на національно-культурне й освітнє життя і змушений був виборювати його в протистоянні з самодержавством. До середини 90-х років XIX ст. український рух не мав організаційних форм. Поява подільських “Громад”, “Просвіт”, осередків українських політичних партій і об'єднань вносили у цей рух елементи організованості, більшої свідомості, забезпечували більш відчутні результати впливу на основну масу українців. У дисертації підкреслено, що найбільшу

роль у пробудженні національної свідомості відіграла подільська “Прогресивна” – загальногубернська організація культурно-просвітницького характеру. Певна демократизація громадсько-політичного і культурного життя після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. була непослідовною і незабаром змінилася реакційними заходами. На думку пошукача, український рух на Поділлі мав переважно культурно-просвітницький характер.

Розкриваючи єврейське питання, дисертант стверджує, що його сутність по-різному розуміли самодержавство і єврейська маса. Перше намагалось послабити економічні позиції єврейства взагалі і його верхів зокрема, обмежити його вплив на селянство. Другі, усвідомлюючи своє становище національно гноблених, прагнули мати права вільного пересування, поселення в різних районах Росії, вибору професійної зайнятості, доступу до власності на всі основні засоби виробництва, у т.ч. і землю, мати повнокровне національно-культурне і освітнє життя, позбутися утисків і насильства з боку влади і екстремально настроєних християн. Ці підходи засвідчували наявність глибокої суперечності між владою і масами, яка не могла привести до успішного розв’язання єврейського питання на засадах демократичності та взаємної зацікавленості.

Що стосується польського питання, то воно, говориться у третьому розділі дисертації, впродовж досліджуваного періоду зберігало велику політичну гостроту. Національно-культурне і релігійне приниження поляків Поділля у 60-80-х рр. XIX ст. змінилося в період російської революції 1905-1907 рр. першими важливими кроками відродження, яким свідомо чинила всілякі перешкоди місцева влада. Поляки продовжували залишатися в очах правлячого режиму ненадійним, зрадливим елементом, що підривав міцність Російської імперії.

У *висновках* сформульовано узагальнення та підведено підсумки дослідження. Вони зводяться до таких положень:

1. Подільський регіон, маючи зручні природно-кліматичні умови, здавна заселявся людьми, які освоювали його земельні, лісові, водні і мінеральні багатства, організували своє господарство і матеріальну основу існування.

У 1861-1914 рр. економіка регіону мала переважно аграрний характер. Основними соціальними типами землеволодіння були поміщицьке і селянське. Перше із них, концентруючи більш як 1/3 всіх сільськогосподарських земель, виробляло переважно товарну продукцію. Займаючи ключові економічні позиції, поміщики справляли сильний вплив на селянське господарство, яке отримало частину дворянської землі за реформою 1861 р. шляхом викупних операцій.

Селянське господарство було досить неоднорідним. Зосереджуючи у своїх руках 51,5% земельних угідь, селяни володіли далеко не однаковою кількістю надільної і придбаної на ринку землі, що визначало їх майнову і соціальну диференціацію. Серед них виділялися заможна, середняцька і бідняцька частини. До останньої належало не лише багаточисельне малоземельне, а й безземельне селянство. В процесі безперервних розподілів селянських господарств відбувалася їх парцеляція. Обезземелення хліборобів, яке було результатом хронічної заборгованості селянських господарств, неминуче збільшувало чисельність сільських пролетарів і напівпролетарів.

Сільське господарство мало багатогалузеву структуру. Основну його галузь становило землеробство, яке спеціалізувалося на вирощуванні зернових і технічних (картопля, цукрові буряки, соняшник та ін.) культур. Тваринництво (розведення ВРХ, коней, свиней, кіз, овець) відігравало другорядну роль. Найбільш помітні зрушення спостерігалися в конярстві. Певного поширення набули в регіоні лісництво, виноградарство, бджільництво, садівництво і шовківництво.

Промисловість – друга важлива виробнича галузь подільської економіки була представлена на початку ХХ ст. більш як 4,5 тис. підприємствами, в основному дрібними. Майже 95% промислової продукції давала переробка сільськогосподарської сировини. Найбільше робітників було зайнято в цукроварінні, борошномельстві і винокурінні (32329 осіб або 79,6% у 1910 р.). Найбільш крупними підприємствами були цукрові заводи, на кожному з яких працювало в середньому понад 460 робітників. У 1910 р. понад 47 тис. осіб займалися ремеслами і близько 12 тис. осіб – кустарними промислами.

Розвиток промисловості зумовив появу залізничного транспорту, який поступово відігравав все більшу роль в економічному житті краю, забезпечував йому значні перспективи. В регіоні функціонувала мережа торговельних закладів. Через Поділля проходили торговельні шляхи, що вели за кордон. Торгівлею займалися десятки тисяч людей.

2. Місцеве населення, забезпечуючи господарство у потрібній кількості трудовими ресурсами, постійно перебувало в стані динаміки із незмінною тенденцією до зростання. З 1 січня 1867 р. до 1 січня 1915 р. його чисельність збільшилась з 1,9 млн. до 3,9 млн. осіб. Найбільш швидко воно зростало у 1881-1885 рр., 1886-1890 рр., 1896-1900 рр. і 1901-1905 рр. Однак за темпами природного приросту населення Поділля поступалося іншим губерніям України. Територія краю була заселена нерівномірно. Найбільше жителів зосереджувалося в Ольгопільському, Ямпільському, Кам'янецькому, Балтському і Брацлавському повітах.

Статеву структуру подільського населення зазнавала внутрішніх змін. Якщо у другій половині 60-х років XIX ст. чоловіки становили 48,75%, а жінки – 51,25%, то наприкінці 1914 р. це співвідношення мало інший вигляд 1:1. Те, що чоловіче населення зростало швидшими темпами, відповідало загальноукраїнській тенденції розвитку статевої структури. В Україні подільський регіон за темпами приросту чоловічого і жіночого населення посідав місце у другій половині переліку губерній.

Населення краю розподілялося на 8 станів. Найбільш чисельними з них були селяни (80,76%) і міщани (16,33%). Інші (дворяни, духовенство та ін.) становили всього 2,9%. Залежно від характеру економіки населених пунктів диференціювалася зайнятість подолян. Якщо на селі переважаюче місце займали ті, хто господарював на землі (майже 70,0%), то у містах – ті, що працювали у промисловості, торгівлі, транспорті і зв'язку (понад 54%).

3. Всі жителі краю розділялися на 11 вікових груп. Найбільш чисельною виявилася група у віці до 10 років. Чисельний склад усіх наступних груп поступово зменшувався. Характерною ознакою вікової структури населення Поділля наприкінці XIX ст. була відносно висока питома вага молодших вікових груп (у віці до 30 років – 66,0%) і, навпаки,

низька — старших вікових груп (60 років і більше — 5,7%). Статевовікова структура населення Подільської губернії мала певні особливості: чоловіки переважали за чисельністю у всіх вікових групах, крім дитячо-юнацької (10-19 років). У віці до 10 років спостерігався фактичний паритет. В окремих повітах (Балтський, Летичівський, Могилівський) перша вікова група нараховувала більше половини всього населення. В краї загалом, і в містах зокрема, населення у віці до 60 років було майже пропорційним до загального складу (відповідно 91,4% та 94,4%). Найбільш активна частина подолян переважала у містах.

4. Найбільш чисельну групу становив автохтонний етнос — українці (80,9% у 1897 р.). За ними розмістилися євреї (12,2%), росіяни (3,3%), поляки (2,3%) та представники 37 інших етнічних груп (1,7%). У 8 із 12 повітів питома вага українців серед населення перевищувала 80,0%.

Євреї, росіяни, поляки проживали на всій території краю, але дуже нерівномірно. Характерно, що на селі частка українців була вищою, ніж загалом по губернії (85,1%), інших груп — нижчою (євреї — 9,6%, росіяни — 2,3%, поляки — 2,1%), а у містах питома перевага була на боці євреїв (46,1%). Відтак йшли українці (32,5%), росіяни (14,9%), поляки (4,8%). Ця особливість національно-демографічної структури наклала відбиток на ролі міст в українському національно-визвольному русі.

Українці в основній своїй масі віросповідували православ'я.

5. Досить низькою була грамотність населення. Наприкінці XIX ст. освічені подоляни становили всього 15,53% (чоловіки — 23,83%, жінки — 7,25%). Слід відзначити, що міські жителі були більш освіченими, ніж сільські. Доступ до освіти мали передусім найбільш забезпечені мешканці. Кількість освічених становила: серед дворян і чиновників — 66,77%, служителів культури — 72,0%, міських станів — трохи більше 30,0%, сільських станів — 10,98%. Основною освітою, яку здобували подоляни, була початкова. На кінець XIX ст. її отримали 96,0% усіх освічених.

6. Основною формою руху населення був природний. У 1861-1914 рр. спостерігалися загалом позитивні коефіцієнти природного приросту. Виняток становлять 1872, 1877, 1878 і 1905 роки, коли показники приросту мали від'ємне значення. Темпи приросту населення регіону за

п'ятиріччями були неоднаковими, і за цим показником Поділля було на останньому місці серед українських губерній.

У краї мав місце і механічний рух жителів. Уже на початку 60-х років XIX ст. тут відбувалися у незначних масштабах внутрішні міграції. Вони посилилися у 80-х – 90-х роках, проте найбільш широко відбувалися під час проведення Столипінської аграрної реформи. З середини 90-х рр. і до 1914 р. з Поділля у східні райони Російської імперії переселилося понад 68 тис. осіб. Більше 10% їх повернулося назад через неможливість налагодити там своє господарство і побут. Основними районами осідку мігрантів стали Семипалатинська, Амурська, Акмолінська, Приморська, Тобольська, Тургайська, Уральська, Іркутська, Томська і Єнісейська області.

Подоляни брали участь і у внутріукраїнських міграціях. Господарські відходи, як найбільш поширена форма цих процесів, були спрямовані передусім у південні губернії та Бессарабію. У 90-х рр. XIX ст. сюди прибувало з краю понад 100 тис. сільських трудівників. Середня тривалість одного відходу досягала 4,4 місяця на рік. Частина відхідників поповнювала ряди українського промислового пролетаріату. Поряд із цим Поділля приймало мігрантів з інших регіонів країни. У 1897 р. їх нараховувалося понад 14 тис. осіб.

Певна частина подолян брала участь у зовнішньо міграційних процесах. Більшість від'їжджаючих за океан була заробітчанами, які періодично поверталися назад. Менша частина, до якої входили здебільшого євреї, відбували на постійне місце проживання в США, Канаду, Аргентину, Палестину та ін. країни.

7. На Поділлі міжнаціональні взаємини мали досить значну вагу. Тут привілейоване становище займали росіяни, що належали до етнічних меншин. Українці, євреї, поляки та ін. групи належали до гноблених. І якщо єврейський етнос займав по відношенню до російського політичного режиму позицію, що в основному характеризувалася конформізмом, то польський і автохтонний – український – виборювали свої національні права.

Українське питання в національній політиці великодержавного правлячого режиму не тільки не розв'язувалося, а навпаки загострювалося.

Не існувало української школи. Переслідувалися українські книги, історія, культура та діячі. Політичне життя українців Поділля не було достатньо організованим і налагодженим, проявлялося епізодично. Царизм ігнорував також життєві права євреїв, поляків та інших національних меншин, прагнув до асиміляції їх з великоросами. На цьому ґрунті виникли національні рухи, в авангарді яких були українці.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Малий В.В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: (Кам.-Под. держ. пед. ін-т), 1995. – С.118-128.

2. Малий В.В. Рівень освіченості населення Поділля наприкінці ХІХ століття // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький, 1993. – С. 276-277.

3. Малий В.В. Праця Ю.Й. Сіцінського “Приходы и церкви Подольской епархии” як джерело з історії народонаселення Поділля 90-х років ХІХ ст. // 43-я звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991-1992 рр. (Секція суспільних наук): Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ін-т, 1993. С. 103-104.

4. Малий В.В. Соціальний склад міського населення Вінниччини наприкінці ХІХ ст. // Тези доповідей 12-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 29-30.

5. Малий В.В. Демографічні зміни на Вінниччині у 1897-1917 рр. // Тези доповідей 13-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 38-39.

6. Малий В.В. Становище національних меншин на Поділлі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К., 1995. – С. 184-186.

7. Малий В.В. Демографічна ситуація на Поділлі в 1900-1914 рр. // Тези доповідей 14-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1995. – С. 44-45.

8. Малий В.В. Господарство і зайнятість населення Поділля (друга половина XIX – десяти роки XX ст.) // Матеріали 9-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 182-185.

9. Малий В.В. Населення Могилівського повіту за даними Всеросійського перепису 1897 р. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: Матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 55-58.

Малий Васильй Васильевич. Этносоциальные процессы на Подольи в 1861-1914 гг.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. Черновицкий государственный университет им. Ю. Федьковича. – Черновцы, 1996.

К защите представлена рукопись, в которой на основе комплексного исследования рассматриваются основные черты экономики и занятия населения, анализируется динамика общей численности жителей и их территориальное размещение; возрастной, этнический, религиозный, социально-профессиональный, половой состав и образовательный уровень подолян. А также исследуются миграции, естественные движения и национальные отношения на примере украинского, польского и еврейского вопросов.

На основании проведённых исследований сделаны обобщения и выводы.

Maliy Vasiliy Vasiliyevich. Ethnosocial processes in Podoliye in 1861-1914-s.

Thesis for a Candidate of History in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. Chernovtsy State University named after Yu. Fedkovich. – Chernovtsy, 1996.

The paper submilled includes investigation where we consider the main traits of economy and occupation of population; we analyze the dynamics of total size of inhabitant and their territorial distribution; age, ethnic, religions, social and professional, sexual composition and education level of the inhabitants of Podoliye. The migration natural movements and national relations on the example of Ukrainian, Polish and Jewish questions are also investigated in this paper.

The conclusions and summary are made on the basis of the investigation which have been carried on.

Ключові слова: Поділля, етносоціальний процес, населення, нація, національні відносини.

СПИСОК ОСНОВНОЇ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII— начале XXв. // Советская этнография. — 1981. № 5. — С. 15-31.

Геринович В.О. Кам'янецьчина: Населення, його економічна діяльність. — Кам'янець-Подільський, 1927. — Ч. 2. — 19 с.

Григор'єв-Наш. Поділля: Географічно-історичний нарис. — Кам'янець-Подільський, 1918. — 85 с.

Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. — 2 изд. — К.: Лыбидь, 1991. — 398 с.

Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. — Каменец-Подольск, 1889. — 514 с.

Дорошенко Д.І. Про давні часи на Поділлі: Коротенька історія краю. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 50 с.

Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. 1875. — Т. 4. — С. 133-149.

Євселевський Л.І., Фарина С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. — К.: Просвіта, 1993. — 128 с.

Єфремов С. З громадського життя на Україні. — СПб.: Вік, 1909. — 77 с.

Історія України: Нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А.Смолія. — К.: Україна, 1995. — Т. 1. — 350 с.

Кабузан В.М. Переселення українців в Далекосхідний край 1850-1916 рр. // Укр. іст. журн. — 1971. — № 2. — С. 65-70.

Нариси історії Поділля: Посібник для вчителя. — Хмельницький, 1990. 115 с.

Наулко В.И. Этнический состав населения Украинской ССР: Статистико-картографическое исследование. — К.: Наук. думка, 1965. — 136 с.

Поділля: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Доля, 1994. — 504 с.

Прибиткова І.М. Основи демографії. К.: АртЕк, 1995. — 251 с.

Пустоход П. Демографічні особливості людности України наприкінці XIX та на початку XX віку // Праці демографічного інституту: Демографічний збірник. — К., 1926. — Т. 4. — С. 1-68.

Равінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолії. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.

Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – К., 1895. – 247 с.

Сецинский Е. Исторические сведения о церквях и приходах Подольской губернии: Каменецкий уезд. – Каменец-Подольск, 1895. – 611 с.

Сецинський Е. Матеріали для історії Подольської губернії. – Кам'янець-Подольськ, 1885. – 316 с.

Стопневич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии. По статистике рабочего населения. // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 1. – С. 6-14.

Хонигсман Я.С. Найман А.Я. Евреи Украины: Краткий очерк истории / Под ред. Ф.Я.Горовского. – К., 1992. – 156 с.

Щегелев С. Современное украинство: его происхождение, рост и задачи. – К., 1914. – 112 с.

Яворовський Н. Історія громадянської і церковної життя Подолии. – Кам'янець-Подольськ, 1912. – 88 с.

Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут,
науково-видавничий відділ. Зам. № 46. Умовн. друк. арк. 1,5.
Формат 60x84 1/16. Наклад 100.

440910

AB 36.615